

Arqueologia d'Amèrica

Codi: 100731

Crèdits: 6

Titulació	Tipus	Curs	Semestre
2500241 Arqueologia	OT	3	0
2500241 Arqueologia	OT	4	0

La metodologia docent i l'avaluació proposades a la guia poden experimentar alguna modificació en funció de les restriccions a la presencialitat que imposin les autoritats sanitàries.

Professor/a de contacte

Nom: Laura Mameli Iriarte

Correu electrònic: Laura.Mameli@uab.cat

Utilització d'idiomes a l'assignatura

Llengua vehicular majoritària: espanyol (spa)

Grup íntegre en anglès: No

Grup íntegre en català: No

Grup íntegre en espanyol: Sí

Equip docent

Laura Mameli Iriarte

Prerequisits

Els propis que marca la normativa del grau.

Objectius

Aquesta assignatura pretén brindar coneixement de la història humana en el continent americà, des de l'arribada de les primeres poblacions, fa mil·lennis, fins al sorgiment de les societats estatals. S'emfatitzarà la diversitat que ha caracteritzat a les societats, així com els processos de canvi, analitzant les seves causes i presentant els efectes observables en el registre arqueològic, a partir del que coneixem les dinàmiques de les societats i les seves transformacions. Per a això l'assignatura es basarà en la presentació i discussió d'evidències arqueològiques sobre les diferents societats de caça-recol·lecció que van habitar ambients summament diversos amb diferents estratègies econòmiques i socials. Igualment s'abordaran les transformacions econòmiques, tecnològiques i socials que van portar cap al sedentarisme d'alguns grups humans i que amb el temps van derivar en l'aparició de societats agrícoles i/o ramaderes. A partir de l'aparició de la vida sedentària, agrícola i ramadera, es van establir noves formes d'organització social, cada vegada més complexes fins a l'aparició de centres cerimonials, regnes, Estats i Imperis, que varen coexistir en el temps amb societats caçadores-recol·lectores, i fins i tot, en alguns casos, imperis, societats complexes i societats de caça-recol·lecció van coincidir en temps i espai. Es dedicaran la major part de sessions a les societats complexes de dues àrees: Mesoamèrica i Andes Centrals, on es van desenvolupar i van succeir societats summament complexes, arribant algunes a la seva fi a l'arribada dels europeus al Nou Món. En el recorregut cronològic de la història precolombina d'Amèrica, emfatitzarem les causes, processos i efectes socials més significatius que van donar origen a noves formes de vida al llarg de mil·lennis.

Es pretén, al llarg de l'assignatura, que les persones matriculades adquireixin un panorama sobre l'heterogeneïtat d'aquestes societats americanes des dels seus inicis, així com en referència als diversos

abordatges per a la seva recerca històrica, conceptes i nocions fonamentals, criteris metodològics i capacitat crítica i analítica tant a nivell documental com davant l'evidència del registre arqueològic. L'objectiu és conèixer la història social indígena americana i la seva diversitat social, caracteritzant mitjançant exemples concrets els diferents períodes en el seu desenvolupament al llarg del continent i fent èmfasi en la diversitat dels processos històrics.

Competències

- Arqueologia
- Contextualitzar els conceptes de la teoria arqueològica i el seu origen, i distingir els principals debats epistemològics i metodològics en les ciències socials.
- Contextualitzar i analitzar processos històrics.
- Que els estudiants hagin demostrat que comprenen i tenen coneixements en una àrea d'estudi que parteix de la base de l'educació secundària general, i se sol trobar a un nivell que, si bé es basa en llibres de text avançats, inclou també alguns aspectes que impliquen coneixements procedents de l'avantguarda d'aquell camp d'estudi.
- Que els estudiants puguin transmetre informació, idees, problemes i solucions a un públic tant especialitzat com no especialitzat.
- Que els estudiants sàpiguen aplicar els coneixements propis a la seva feina o vocació d'una manera professional i tinguin les competències que se solen demostrar per mitjà de l'elaboració i la defensa d'arguments i la resolució de problemes dins de la seva àrea d'estudi.
- Utilitzar els principals mètodes, tècniques i instruments d'anàlisi en arqueologia.

Resultats d'aprenentatge

1. Aplicar les tècniques i els instruments d'anàlisi adequats als casos d'estudi.
2. Aplicar tant els coneixements com la capacitat d'anàlisi a la resolució de problemes relatius al camp d'estudi propi.
3. Avaluar críticament les fonts i els models teòrics.
4. Conèixer els debats arqueològics principals entorn de la prehistòria.
5. Dominar els processos de canvi que es produeixen a la prehistòria.
6. Dominar l'estructura diacrònica general del passat.
7. Identificar el context en què s'inscriuen els processos històrics.
8. Interpretar les fonts materials i el registre arqueològic.
9. Transmetre els resultats de la recerca arqueològica i comunicar conclusions, de manera clara, tant oralment com per escrit, a un públic tant especialitzat com no especialitzat.

Continguts

Bloc 1 : La primera presència humana en el continent americà: Poblament, el període Paleoindi.
La història d'Amèrica té més de 500 anys. Panorama general de les societats prehistòriques americanes.
Tòpics respecte a Amèrica i a l'estudi de la seva història.

Context arqueològic. Heterogeneïtat del registre arqueològic americà.

Dimensions, marc geogràfic i diversitat ecològica del continent americà. Fi de la glaciació Wisconsin, avanços i reculades del gel. Transició Plistocè-Holocè, paleoambients, oscil·lacions i canvi ambiental. Qui i quan van poblar Amèrica? Teories acceptades. Corrents teòrics de l'alta i baixa antiguitat, postura intermèdia. Probables vies d'accés al nou continent i expansió de grups. L'evidència arqueològica. Jaciments e caçadors-recol·lectors del Període Pre-Puntes de Projectil. El Període Paleoindi, jaciments representatius al llarg del continent americà. Subsistència de les primeres poblacions, caça major d'animals pleistocènics. Tecnologia Clovis, Folsom, Cua de peix. Paleoamericans. Jaciments pleistocènics indubtables a Amèrica del Nord, Central i del Sud. L'extinció de la megafauna americana, teories sobre el rol dels grups humans en les extincions massives animals.

Bloc 2 : El canvi en l'explotació dels recursos: el període Arcaic

El Període Arcaic a Amèrica: Colonització de nous hàbitat i aprofitament de nous aliments. Explotació de recursos marins i litorals, caça menor d'animals, recol·lecció de fauna costanera, utilització d'espècies vegetals. Innovació tecnològica i diversificació en sistemes de subsistència.

La cultura Chinchorro del desert de Atacama.

Caçadors-recol·lectors i Caçadors-pescadors-recol·lectors. Exemples arqueològics a Amèrica del Nord. Exemples etnogràfics i arqueològics a Amèrica del Sud. El cas de la societat Yámana.

Bloc 3. La vida sedentària. El Formatiu o el procés de neolitització.

Cap a la producció d'aliments. Colonització de nous hàbitat i aprofitament de nous aliments. Centres de domesticació vegetal i animal. Problemàtiques, teories de les causes que van portar a l'agricultura i evidències arqueològiques en diverses regions. Casos de Mesoamèrica, Andes Centrals i Terres Baixes Amazòniques.

Els aliments vegetals que Amèrica va donar al món.

El sorgiment de la vida sedentària.

Bloc 4: Interrelacions ètniques, cap a una major complexitat social

El finançament de l'agricultura a Amèrica. Les primeres formes d'urbanisme.

L'origen de la ceràmica i altres tecnologies, tèxtils i agrícoles. El cas Valdivia-Real Alt a Andes Septentrionals.

Complexitat social a les dues àrees nuclears: Andes Centrals i Mesoamèrica.

Bloc 5. Les societats complexes: cabdillatges, prefectures i Estats.

El sorgiment de les societats complexes a Amèrica. L'aparició de centres cerimonials, organització política, econòmica i social a Mesoamèrica i Andes Centrals.

Desenvolupament en Mesoamèrica: Olmecas, Zapotecas, Teotihuacán, vida urbana, escriptura, calendaris i ciutats Estat. Els Estats Mayas, l'Imperi Asteca.

Desenvolupament a Andes Centrals: Caral, Chavín de Huantar, Paracas, Nazca, Moche, Tiahuanaco, Wari, Chimor, l'Imperi del Tawantinsuyu. Aliances, submissió, militarisme i expansió.

L'impacte de la conquesta a Mesoamèrica i Andes Centrals.

BLOC 6. Més enllà de les àrees nuclears. Heterogeneïtat en societats nòmades i l'impacte de la conquesta.

Indígenes de Colòmbia, Paraguai. Societats de l'àrtic i el subantàrtic. Contacte, desestructuració, conquesta, resistència i colonització europea del Nou Món. Conseqüències socials de la conquesta.

Metodologia

Els deures, activitats i participació a classe es podran realitzar a través de fòrums, wikis i/o discussions d'exercicis a través de Videoconferència, Moodle, Teams, etc. quan sigui necessari. El professorat vetllarà perquè l'estudiant hi pugui accedir o li oferirà mitjans alternatius, que estiguin al seu abast.

ACTIVITAT DIRIGIDA

Assistència a classes teòriques dirigides per la professora.

ACTIVITAT SUPERVISADA

Preparació de presentacions orals

ACTIVITAT AUTÒNOMA

Estudi personal.

Lectura comprensiva de textos.

Realització de ressenyes, treballs i comentaris analítics.

Activitats formatives

Títol	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Tipus: Dirigides			
Classes teòriques	50	2	3, 4, 5, 6, 7, 8
Tipus: Supervisades			
Seminaris i pràctiques	20	0,8	1, 2, 8
Tipus: Autònomes			
Lectura i comprensió de textos	80	3,2	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8

Avaluació

La matèria s'avaluarà mitjançant l'aplicació dels següents procediments:

1. 2 proves escrites i individuals parcials: cadascuna 40 % de la nota final

2 Realització de un treball documental adicional sobre els textos i problemàtiques tractades a classe: 20% de la nota final.

En cas que les proves (orals o escrites) no es puguin fer presencialment s'adaptarà el seu format (mantenint-ne la ponderació) a les possibilitats que ofereixen les eines virtuals de la UAB. El professorat vetllarà perquè l'estudiant hi pugui accedir o li oferirà mitjans alternatius, que estiguin al seu abast

En el moment de realització/lliurament de cada activitat avaluable, el professorat informarà (Moodle, SIA) del procediment i data de revisió de les qualificacions. El procés d'avaluació contempla sistemes de recuperació, prèvia tutoria (presencial o telemàtica) amb el professorat responsable de l' assignatura. Per participar a la recuperació, l'alumnat ha d'haver estat prèviament avaluat en un conjunt d'activitats el pes de les quals equivalgui a un mínim de 2/3 parts de la qualificació total.

Només es considerarà un alumne "no presentat" si ha lliurat menys del 40% de les evidències avaluables del total de l'assignatura.

En cas que l'estudiant realitzi qualsevol irregularitat que pugui conduir a una variació significativa de la qualificació d'un acte d'avaluació, es qualificarà amb 0 aquest acte d'avaluació, amb independència del procés disciplinari que s'hi pugui instruir. En cas que es produeixin diverses irregularitats en els actes d'avaluació d'una mateixa assignatura, la qualificació final d'aquesta assignatura serà 0.

Es tindran en compte els casos particulars que rebran, com no podria ser d'altra manera, un tractament particular.

Activitats d'avaluació

Títol	Pes	Hores	ECTS	Resultats d'aprenentatge
Exercicis suplementaris orals i escrits	20	0	0	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
Prova escrita primer bloc temàtic	40	0	0	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9
Prova escrita segon bloc temàtic	40	0	0	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9

Bibliografía

Powell, J. M. (2005): *The First Americans: race, evolution, and the origin of native Americans*. Cambridge University Press.

Cristian M. Crespo, María G. Russo, Adam Hajduk, José L. Lanata³ y Cristina B. Dejean VARIABILIDAD MITOCONDRIAL EN MUESTRAS PRE-COLOMBINAS DE LA PATAGONIA ARGENTINA. HACIA UNA VISIÓN DE SU POBLAMIENTO DESDE EL ADN ANTIGUO *REVISTA ARGENTINA DE ANTROPOLOGÍA BIOLÓGICA* Volumen 19, Número 1, Enero-Junio 2017

Walter Alves Neves,, Mark Hubbe, André Menezes Strauss, Danilo Vicensotto Bernardo, Morfologia craniana dos remanescentes ósseos humanos da Lapa do Santo, Lagoa Santa, Minas Gerais, Brasil: implicações para o povoamento das Américas *Bol. Mus. Para. Emílio Goeldi. Cienc. Hum.*, Belém, v. 9, n. 3, p. 715-740, set.-dez. 2014

Hector M. Pucciarelli, Marina L. Sardi, Jose C. Jimenez Lopez, Carlos Serrano Sanchez Early peopling and evolutionary diversification in America. *Quaternary International* 109-110 (2003) 123-132

J. V. Moreno-Mayar *et al.*, Early human dispersals within the Americas *Science* 10.1126/science.aav2621 (2018)

Tom D. Dillehay *Probing deeper into first American studies* Edited by Jeremy A. Sabloff, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, PA,

Dickinson, W.R. (2011): Geological perspectives on the Monte Verde archeological site in Chile and pre-Clovis coastal migration in the Americas. *Quaternary Research* 76: 201-210.

Dillehay, T.D. (2000): *The settlement of the Americas. A new Prehistory*. Basic Books, NY.

Hubbe M., Neves W., Harvati K. (2015): Cranial Morphology of Early South Americans: Implications for Understanding Human Dispersion into the New World. In: Frachetti M., Spengler III R. (eds) *Mobility and Ancient Society in Asia and the Americas*. Springer, Cham.

Collard, M., B. Buchanan, M. Hamilton, M. O'Brien (2010): Spatiotemporal dynamics of the Clovis Folsom transition. *Journal of Archaeological Science*, 37, 2513- 2519.

Da Gloria, M. Hubbe, W. Neves (2018). Lagoa Santa's contribution to the origins and life of early Americans, in *Evolutionary Anthropology*, Vol. 27 (3) pp. 121-133.

S. Ivan Perez. Poblamiento humano, diferenciación ecológica y diversificación fenotípica en América. *RUNA* XXXII, (1), pp 83-104, 2011 FFyL - UBA - ISSN 0325-1217

Tom D. Dillehay, Duccio Bonavia, Steve L. Goodbred Jr, Mario Pino, Victor Vásquez, Teresa Rosales Tham A late Pleistocene human presence at Huaca Prieta, Peru, and early Pacific Coastal adaptations *Quaternary Research* 77 (2012) 418-423

Mark S. Aldenderfer y Luis Flores Blanco REFLEXIONES Para avanzar en los estudios del Período Arcaico en los Andes Centro -Sur ¹ Thoughts on moving forward OF the study of the archaic period in the south-central andes Chungara, *Revista de Antropología Chilena* Volumen 43 Número Especial 1, 2011. Páginas 531-550

Lavallée Danièle, « Néolithisations en Amérique » Des prédateurs semi-nomades aux sociétés complexes, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2005/5 60e année, p. 1035-1067.

Dolores R. Piperno. The Origins of Plant Cultivation and Domestication in the New World Tropics: Patterns, Process, and New Developments. *Current Anthropology*, Vol. 52, No. S4, The Origins of Agriculture: New Data, 2011, pp. S453-S470 Published by: The University of Chicago Press

Danièle Lavallée . Secuencias y consecuencias de algunos procesos de neolitización en los Andes Centrales. *Estudios Atacameños. Arqueología y Antropología Surandinas* N° 32, pp. 35-41 (2006)

Arriaza, B. & V. Standen (2002): Muerte, momias y ritos ancestrales: la cultura Chinchorro. Serie Patrimonio Cultural, Universidad de Tarapacá. Arica, Chile.

Rothhammer, F. (2014): Temprana complejidad funeraria en la costa norte de Chile. Origen, desarrollo, funcionalidad y relevancia antropológica. Chungará (Arica) vol.46 no.1, pp. 145-151.

Solis, Ruth Shady. "America's first city? The case of Late Archaic Caral." *Andean archaeology III*. Springer, Boston, MA, 2006. 28-66.

Shady, R. & C. Leyva, ed. (2003): La Ciudad sagrada de Caral-Supe: los orígenes de la civilización andina y la formación del estado prístino en el antiguo Perú. Instituto Nacional de Cultura, Lima.

Rick, John W. "Un análisis de los centros ceremoniales del Periodo Formativo a partir de los estudios en Chavín de Huántar." *Boletín de Arqueología PUCP* 10 (2006): 201-214.

Rick, J. (2014): Cambio y continuidad, diversidad y coherencia: Perspectivas sobre variabilidad en Chavín de Huántar y el Período Formativo. SENRI ETHNOLOGICAL STUDIES: 261-289. Centro Ceremonial Andino: Nuevas Perspectivas para los Períodos Arcaico y Formativo. Edited by Yuji Seki

Rick, J., Ch. Mesia, D. Contreras y S. Rodríguez-Kembel, R. Rick, M. Sayre y J. Wolf (2010): La cronología de Chavín de Huántar y sus implicancias para el Período Formativo. *Boletín de Arqueología PUCP* 13: 87–132.

Rodríguez- Kembel, S. (2008): The Architecture at the Monumental Center of Chavín de Huántar: Sequence, Transformation and Chronology. En W. Conklin y J. Quilter (eds., Chavin: Art, Architecture and Culture, pp.35–84. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology, University of California.

Tom D. Dillehay y Peter Kaulicke Reflexiones acerca del surgimiento del poder y orden tempranos. *BOLETÍN DE ARQUEOLOGÍA PUCP / N.º 11 / 2007, 405-415 / ISSN 1029-2004*

Marcos, J. (2005): Los pueblos navegantes del Ecuador prehispánico. Ediciones Abya-Yala-ESPOL Quito. 206 p.

Marcus, J. (2014): Monte Alban. Fideicomiso Historia de las Américas. Serie Ciudades. Fondo de Cultura Económica. Ciudad de México

Benson & A. G. Cook, ed. (2001): Ritual sacrifice in ancient Peru. E. P. Austin: University of Texas Press.

Burger, R. L. (1992): Chavin and the origins of andean civilization. London, Thames and Hudson.

Tantaleán, H. (2015) Hacia una arqueología dialéctica: una heurística y una explicación del fenómeno Moche. *Revista Chilena de Antropología*. N° 31.

Lumbreras, L. G. (2000): [Las Formas históricas del Perú](#). Lima: Lluvia Editores.

Lumbreras Luis G. 2006. Un Formativo sin cerámica y cerámica preformativa. *Estudios Atacameños. Arqueología y Antropología Surandinas* N° 32, pp. 11-34.

Stanish, Ch., H. Tantaleán, B. Nigra, L. Griffin (2014): A 2,300-year-old architectural and astronomical complex in the Chincha Valley, Peru. *National Academy of Sciences*.

D'Altroy, T. (2003): Los Incas. Ed. Ariel, Barcelona.

Pärssinen, M. (2003): Tawantinsuyu, el estado inca y su organización política. Instituto Francés de Estudios Andinos.

* * *

Philip J. Arnold Settlement and subsistence among the Early Formative Gulf Olmec *Journal of Anthropological Archaeology* 28 (2009) 397-411.

VVAA (2004): Mesoamerican archaeology: Theory and Practice / edited by J. A. Hendon and R. A. Joyce, Blackwell Publishing, cop.

Cyphers, A., Hernández, A., Varela, M., y G. Lilia (2006): Cosmological and Sociopolitical Synergy in Preclassic Architectural Precincts. En *Precolumbian Water Management: Ideology, Ritual and Power*, editado por Lucero, Lisa y Fash, Barbara, pp. 17-32. University of Arizona Press, Tucson.

Cyphers A., Murtha T. (2014): Early olmec open spaces at San Lorenzo, Veracruz

Pool, Ch. (2007): [Olmec archaeology and early mesoamerica](#). Cambridge University Press

Mesoamerican Plazas: Arenas of Community and Power, pp. 71-89. Arizona Press, Tucson.

Cyphers, A. (2017): DENSIDAD POBLACIONAL EN LA CAPITAL OLMECA DE SAN LORENZO, VERACRUZ. *Ancient Mesoamerica* Vol. 28 (1) pp. 61-73.

Cyphers, A. (2018): Los Olmecas de San Lorenzo. *Arqueología Mexicana*. Vol. 25 (150) 18-25.

Mann, Ch. (2006): [1491: Una nueva historia de las Américas antes de Colón](#) Madrid: Taurus.

Manzanilla, L. (2006): La producción artesanal en Mesoamérica. *Arqueología Mexicana* 80: 28-35.

Manzanilla Linda 2011. R. Sistemas de control de mano de obra y del intercambio de bienes suntuarios en el corredor teotihuacano hacia la costa del golfo en el clásico. *An. Antrop.*, 45 (2011), 9-32.

Natàlia Moragas Segura SOCIEDADES EN COLAPSO: LA TRANSICIÓN DEL CLÁSICO AL EPICLÁSICO EN TEOTIHUACAN *Diálogo Andino*. Nº 41, 2013. Páginas 185-197

Moragas, N. (2005). Sobreviviendo al colapso: teotihuacanos y coyotlatelcos en Teotihuacán'. *Revista Española de Antropología Americana* 35: 33-50.

Moragas, N. (2015). Ancient Teotihuacan. Early Urbanism in Central México. *Revista Española de Antropología Americana*, 2015. Tomo 45 (1) pp. 293-296.

Lori E. Wright. Identifying immigrants to Tikal, Guatemala: Defining local variability in strontium isotope ratios of human tooth enamel. *Journal of Archaeological Science* 32 (2005) 555-566

Demarest, A. (2004): *Ancient Maya: the rise and fall of a rainforest civilization*. Cambridge University Press.

Marcus WINTER LA FUNDACIÓN DE MONTE ALBÁN Y LOS ORÍGENES DEL URBANISMO TEMPRANO EN LOS ALTOS DE OAXACA. Centro INAH Oaxaca. SOCIEDAD ESPAÑOLA DE ESTUDIOS MAYAS

James J. Aimers What Maya Collapse? Terminal Classic Variation in the Maya Lowlands *J Archaeol Res* (2007) 15:329-377.

Sharer, R. J. (2006): [The Ancient maya](#) Stanford (Calif.): Stanford University Press.

Cobos, Rafael 2002 Mayapan y el periodo Postclásico en las Tierras Bajas Mayas del Norte. En *XV Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 2001* (editado por J.P. Laporte, H. Escobedo y B. Arroyo), pp.98-104. Museo Nacional de Arqueología y Etnología, Guatemala

FELIPE RAMÍREZ. El Área Metropolitana olmeca y su papel en un sistema estatal segmentario: el caso de Laguna de los Cerros y San Lorenzo _ - *Estudios Mesoamericanos* Núm. 6, enero-diciembre, 2004

Luis ALFONSO GRAVE TIRADO La posición de algunos investigadores mexicanos en torno al origen del Estado en Mesoamérica *Estudios Mesoamericanos* Núm. 5, enero-diciembre, 2003

Shawn G. Morton, Meaghan M. PeuramakiBrown, Peter C. Dawson and Jeffrey D. Seibert Civic and Household Community Relationships at Teotihuacan, Mexico: a Space Syntax Approach *Cambridge Archaeological Journal*. Volume 22 / Issue 03 / October 2012, pp 387 400.

Natalia Moragas Segura. Teotihuacan. Arqueología de una ciudad mesoamericana. Sociedad Catalana de Arqueología 2011. Barcelona

Headrick, A. (2007): [The Teotihuacan trinity : the sociopolitical structure of an ancient Mesoamerican city](#) Austin: University of Texas Press.

Guerrero Orozco, Ana María 2010 La posible escritura Olmeca. En *XXIII Simposio de Investigaciones Arqueológicas en Guatemala, 2009* (editado por B. Arroyo, A. Linares y L. Paiz), pp.1064-1075. Museo Nacional de Arqueología y Etnología, Guatemala (versión digital).

Gabrielle Vail. The Maya Codices Annu. Rev. Anthropol. 2006. 35:497-519

Milbrath, Susan. "Evidencias de agroastronomía entre los antiguos mayas." *Estudios de cultura maya* 47 (2016): 11-29.

Iverson, S.D. (2018): LOS ETERNOS TOLTECAS: HISTORIA Y VERDAD DURANTE LA TRANSICIÓN DEL PERIODO AZTECA AL COLONIAL EN TULA, HIDALGO. ARQUEOLOGÍA IBEROAMERICANA (2018): 3-27.

López Luján, L y G Olivier (Coord.). 2010. El Sacrificio humano en la tradición religiosa mesoamericana / México, D.F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia: Universidad Nacional Autónoma de México, Instituto de Investigaciones Históricas, 597 p.

Wiesheu Walburga (2012): Guerra, fortificaciones y transformación urbana: el proceso de urbanización en Monte Albán, Valle de Oaxaca. *Revista de Investigación en Ciencias Sociales y Humanidades, Nueva Epoca*, Vol. 1, Nº 2.

Rubén Bernardo Morante López El conjunto Osario-Xtoloc en Chichén Itzá como modelo cósmico-astronómico durante el Clásico terminal *Temas Antropológicos, Revista Científica de Investigaciones Regionales*, volumen 40, número 1 octubre 2017 - marzo 2018, Universidad Autónoma de Yucatán, ISSN 1405-843X, pp. 47-78.

Ivan Šprajc, Carlos Morales-Aguilar, Richard D. Hansen: Early Maya Astronomy and Urban Planning at El Mirador, Peten, Guatemala *Slovene Anthropological Society* 2009

Ivan Sprajc The Role of Astronomy in Society and Culture *Proceedings IAU Symposium No. 260*, 2009 D. Valls-Gabaud & A. Boksenberg, eds. International Astronomical Union 2011

Ivan Sprajc MORE ON MESOAMERICAN COSMOLOGY AND CITY PLANS *Latin American Antiquity*, 16(2),2005, pp. 209-216

Gary M. Feinman Aztec political economy: a new conceptual frame *Antiquity* 91 360 (2017): 1663-1666

Deborah L. Nichols RETHINKING HUITZILOPOCHTLI'S CONQUEST: ELIZABETH M. BRUMFIEL, SOCIAL THEORY, AND THE AZTECS OF MEXICO *Ancient Mesoamerica / Volume 27 / Issue 01 / March 2016*, pp 153 - 162

Christopher T. Morehart. Morehart, C Inherited legacies of ecological imperialism in central Mexico ., *Journal of Anthropological Archaeology* (2018), <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2018.08.007>

Michael E. Smith and Frederic Hicks. *Inequality and Social Class in Aztec Society* . Oxford University Press

Hansen, Linda Jane, "Aztec Human Sacrifice as Entertainment? The Physio-Psycho-Social Rewards of Aztec Sacrificial Celebrations" (2017). *Electronic Theses and Dissertations*. 1287. University of Denver. <https://digitalcommons.du.edu/etd/1287>

Marco Cervera Obregón *Guerreros aztecas..* Ed. Nutilus. Colección Historia Incógnita. 2011.

Estrella, E. (2002): Consecuencias epidemiológicas de la conquista de América. MS. Dpto. de Humanidades Médicas, Facultad de Medicina, Universidad Central de Quito, Ecuador.

VVAA. (2009): La alimentación en la América precolombina y colonial: una aproximación interdisciplinaria / A. Capparelli, A. Chevalier, R. Piqué (coords.) Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institución Milà i Fontanals, BCN.